

(1995) Nepublikované

Nové obzory umenia: biologické inšpirácie (Pri 75. výročí založenia bratislavského konzervatória)

Ladislav Kováč

Oslavy výročí kultúrnych inštitúcií sú príležitosťou k bilancovaniu urobeného, ale i k uvažovaniu o tom, čo robiť v budúcnosti. Pripojím sa k tým, čo bilancujú, i k tým, čo hľadajú cesty dopredu. Dvomi, zámerne extrémne formulovanými otázkami: Prečo sme my, Slováci, doteraz nedostali Nobelovu cenu, ani za umenie, ani za vedu, keď sa viacerými Nobelovými cenami môže chváliť každý zo susedných národov, Rakúšania, Česi, Maďari a Poliaci? Akú sociálnu klímu, aké podmienky pre tvorbu si musíme vybudovať, aby sa na Slovensku mohli rodiť diela, ktorým sa dostane ocenenie Nobelovou cenou?

Pohľad dozadu

Pred 150 rokmi napísal Ľudevít Štúr o slovenskom vklade do svetovej kultúry: „My nemáme egyptské pyramídy, gotické katedrály, germánsku hudbu, románske maľby, ale národ náš si vystaval a stavia nesmrteľný pomník v dejinách poéziou a piesňou.“

Aký nesmrteľný pomník sme si doteraz vystavali? Pred dvanástimi rokmi sedel som v jednej knižnici vo Francúzsku a dostala sa mi do rúk bibliografická kniha, v ktorej boli uvedené všetky preklady z českej a slovenskej literatúry do francúzštiny. Prekladov z češtiny boli desiatky, zo slovenčiny tam bola registrovaná jediná kniha: „Moje deti“ od Eleny Maróthy-Šoltésovej. Dnes je takýchto prekladov do francúzštiny iba o málo viac. S prekladmi do iných jazykov nie je to lepšie.

Neostáva nám len si povzdychnúť: na nesmrteľný pomník je to málo, pramálo.

Ani vo vede to nie je lepšie. Naši prírodovedci, až na malé výnimky, ešte donedávna publikovali výsledky svojich výskumov v slovenských odborných časopisoch a v slovenskom jazyku. Zahraničným kolegom ostávalo ich dielo v podstate neprístupné. Dnes, opäť až na výnimky, publikujú po anglicky. V prírodných vedách sa však medzinárodný ohlas nemeria podľa použitého jazyka, ale podľa toho, v akom počte a ako často je vedecká publikácia citovaná inými bádateľmi. Tí, čo sa pýšia svetovými úspechmi našej vedy, mali by si citačnú analýzu slovenskej vedy dať urobiť a porovnať ju s úspešnosťou iných: stíchli by - nie je toho veľa, s čím sme prenikli do sveta.

V čom sú príčiny? Je ich iste veľa, ale mne sa zdá, že majú spoločného menovateľa. Zamyslím sa nad niektorými z nich. Všimnime si bližšie Štúrovho textu. Naozaj nemáme gotické katedrály, naozaj sme nemali hudbu, čo by sa vyrovnala nemeckej, výtvarné umenie zrovnateľné s talianskym? Ale veď to nie je pravda! Mestá v Hornom Uhorsku boli po stáročia kultúrne rovnocenné iným stredoeurópskym mestám, vyrástli v nich krásne gotické a barokové stavby, ich chrámy zdobili výtvarné diela, ktoré svet doteraz obdivuje a zaznievala v nich hudba, ktorá sa kvalitou nelíšila od tej, aká znela inde v Európe. Ani šľachtické kúrie nezaostávali za svetom. Iste, v porovnaní s inými bolo toho početne málo, ale kvalita nebola podradná. Soňa Kovačevičová, i niektorí iní odborníci, presvedčivo dokazujú, aké plodné bolo Slovensko vo svojej multikulturalnosti a multietnicite. Sme dedičmi všetkého, čo tu bolo vytvorené. To len romantizujúca generácia slovenského „národného obrodzenia“ nepodstatným triedením podľa jazykového kritéria zbavila nás uhorských dejín a tým i nášho podielu na uhorskej kultúre. A jej pokračovatelia nás presvedčajú, že zatiaľ čo iní tvorili

dejiny, my sme sa dejinne realizovali tým, že sme mierumilovne pásli ovečky a na holiach stavali koliby. Sme vraj plebejským národom a máme byť na to hrdí.

Slovenský romantizmus rozšíril trhlinu, ktorá až do jeho príchodu bola len sotva naznačená a ktorá od tých čias delí slovenský svet na dve polovice. Túto trhlinu predstavujú dve rozdielne chápania Slovenska, metodovsko-wichingovská dilema: na jednom brehu jednoznačná príslušnosť k západnej kultúre a jej liberálnym občianskym hodnotám, na metodovskom brehu nacionalizmus, pseudoľudovosť, konzervativizmus životného štýlu a duchovných hodnôt, poškuľovanie smerom k východu.

Dôsledok? Vykorenenosť. Slabá chrbtica. „Pružnosť v trvaní“, ako sa pochvalne vyjadril jeden národný bard. Pružnosť, v dôsledku ktorej sme v minulom i tomto storočí kráčali poväčšine s odstupom rokov, ba i desaťročí, za svetom. Viedli žabomyšie spory, objavovali objavené a nachádzali svoju príležitosť v pripojení sa k tomu, čo v Európe predstavovalo reakciu. Smutné je čítať mená príslušníkov slovenskej elity, umeleckej i vedeckej, pod písomným odsúdením Slovenského národného povstania z r. 1944, pod obvineniami i sebaobvineniami z buržoázneho nacionalizmu v päťdesiatych rokoch, pod oslavným vítaním „normalizácie“ v sedemdesiatych rokoch, pod vyhláseniami proti Charte 77. A smutno je zo službičkárenia, ktoré opäť predvádza časť príslušníkov slovenskej kultúry, keď slaboducho ospravedlňujú rozbitie Československa, dôsledok zlyhania a prehry slovenských politikov, hlásaním, že to bol premyslený čin a predstavuje zavŕšenie tisícročného snaženia slovenského národa. Slovenská republika tu je, je faktom, ktorý zmeniť nemožno. Ak, tak iba úplným zánikom štátu. Aby prežila, treba ju budovať ako moderný štát. Práve preto nesmú základy tohoto štátu stáť na mýtoch, nepravde, na obnovenom podliezaní politickej moci, na polovzdelanosti alebo rovno ignoranstve.

Vieme dobre: keby umelci a vedci neboli podpísali hanebné vyhlásenia, ktorými reakčná moc získavala zdanie legitimacy, neboli by mohli tvorivo pracovať. Neboli by vytvorili ani to, čo im malé pomery dovolili vytvoriť. Nemohli vyhnúť sebaponižovaniu a sebamrzačeniu. Mimoriadne talentovaným by možno samotná moc ich nekonformnosť prepáčila, ale neodpustili im ju ich vlastní menej talentovaní kolegovia. Kariéra na Slovensku sa dala robiť iba za cenu konformnosti. O koľkých Smrekoch, Urbanoch, Suchoňoch nič nevieme, lebo sa nedokázali ohnúť a či prípadne, ešte včiasšie kým dospeli, nedokázali sa dostatočne ponížiť ich rodičia? Koľkí potenciálni vedci boli nielen vyhnaní z laboratórií, ale nemohli ani len vyštudovať vysokú školu?

V jednom má Štúr pravdu: v porovnaní s inými spoločenstvami máme mimoriadne bohatý slovesný a piesňový folklór. Vznikal v dobách, keď vidiecky človek bol pevne zabývaný vo svete svojich tradičných hodnôt, sebaistý, autentický vo svojej izolácii od cudzích vplyvov. Myslím si, že úpadok nášho slovesného umenia, jeho sprovínštenie, začal paradoxne vtedy, keď sme sa otvorili svetu. To sme už vtedy svoju sebaistotu stratili, to už sme stenali nad tým, ako nás iní utláčali a utláčajú, to už sme si prestali veriť. Sebaistotu sme chceli získať tým, že sme začali napodobňovať, miesto aby sme ostávali sami sebou. Darma sa vystatujeme, akých máme Jeseninov, Hemingwayov, Marquezov. Darma sa – zas tradične, desiatku rokov neskôr ako iní – inšpirujeme európskou postmodernou. Sme zakomplexovaní, neveríme si, kompenzujeme svoju neistotu: niektorí nacionalizmom a xenofóbiou, iní hraným svetáctvom.

Neistota, komplexy menejcennosti, strach pred cudzím, hodnotová rozkolísanosť, rovnostárstvo a závisť voči tým, čo čnejú nad priemerom - toto je spoločný menovateľ našej relatívne malej úspešnosti a všeobecne našej malosti.

Treba sa nám nájsť. Nájsť v kultúre, ktorú sme zdedili: v architektúre východoslovenských a stredoslovenských miest rovnako ako v architektúre oravských dreveníc, v polyfónii barokových spišských spevov rovnako ako v melodike ľudových piesní, v poézii Tranovského kancionála rovnako ako v Dobšinského zbierke ľudových rozprávok.

Treba sa nám zblížiť so svetom: nie ako s obávaným strašiakom, ale ako samozrejším médiom našej vlastnej svojbytnosti. Treba sa nám zbaviť úzkostnej identifikácie cez jazyk. Treba dôsledne presadzovať program, ktorý sme pre pár rokmi postavili: do dvadsiateho prvého storočia vstupovať ako viacjazyčné, minimálne bilingválne spoločenstvo, s angličtinou ako druhým jazykom vzdelávania a komunikácie.

Netreba nám napodobňovať to, čo robia iní. Naša šanca, tak ako šanca všetkých malých spoločenstiev, ktoré chcú úspešne prežiť - použijem analógiu z biológie - je nie v epigónstve, ale v originalite.

Pohľad dopredu

Realistické ohliadnutie sa do minulosti dávnej i súčasnej zamením teraz za pohľad do budúcnosti. Pohľad menej realistický. Zámerne fantazírujúci a provokujúci. U nás na prírodovedeckej fakulte by asi pôsobil nepatrične; na pôde umeleckej školy má však, myslím si, svoje domovské právo. Mojou snahou, či skôr túžbou, je preniesť tento môj pohľad na mladých adeptov umenia.

Prehltení sme vizuálnymi zážitkami. Pridáva sa k tomu inflácia zvukov: konzumná hudba útočí na nás v kaviarňach, na verejných priestranstvách, ba i na pracoviskách. Dva z našich piatich zmyslov, zrak a sluch, sú zaťažované na krajnú hranicu. Z náporu vizuálneho a zvukového šumu hľadáme útočisko v neverbálnom umení.

I umenie sa zatiaľ temer výlučne obracia k zraku a sluchu. Artificiálna hudba vie poskytnúť zátišie pred atakmi slovného balastu; lenže aj jej tonizujúci účinok je sprostriedkovaný zmyslom preťaženým, sluchom.

Čo ostatné tri zmysly? Prečo ich umenie doteraz neobjavilo? Čo ak sú to zmysly, ktoré zanedbávame? Čo ak zážitkový svet, ktorý by mohli konštruovať naše emócie, je oveľa bohatší, než je ten obvyklý, pre ktorý zdrojom zmyslových údajov sú iba oči a uši? Ba čo ak naše pocity životného neuspokojenia, naše rozlady, možno aj naša uponáhľanosť v honbe za vzrušeniami sú spôsobené tým, že pri preťažení týchto dvoch zmyslov ostatné tri hladujú?

Naším egom je naša pokožka

Tradičná západná kultúra chápe ľudské ego ako čosi nehmotné, duchovné. Platónova predstava nehmotnej nesmrteľnej duše prežíva v kresťanskom poňatí, ktoré dušu ako výraz ľudskej identity stavia do protikladu k telu, zaťaženému žiadostivosťou a sklonom k hriechu. Veda nás dnes vracia k prirodzenému pohľadu na ego: človek je neoddeliteľný od telesnosti, duša a telo vyjadrujú to isté. Telesnosť, to sú všetky naše orgány, a medzi nimi orgán najrozsiahlejší: pokožka. Pierre Lacombe napísal, že „ego je vnímanie telesného seba; a to, čo človek cíti a vie o svojom tele je pokožka.“ Pokožka nás nielen izoluje od sveta, ale je prijímačom a prenášačom údajov o ňom: ľudská pokožka má obrovský počet - viac než pol milióna - senzorov, ktoré registrujú chlad, teplotu, bolesť, tlak a hladenie.

Vnímanie dotyku je evolučne najstarším zmyslom. Už aj baktérie a kvasinky majú tlakové receptory. Potreba dotykov, hladenia, telesného kontaktu je jednou z najsilnejších ľudských potrieb. Pokusy Henryho Harlowa ukázali, že hladujúce opičie mláďa dáva prednosť dotyku s plyšovou maketou matky pred cicaním mlieka od umelej matky, predstavovanej maketou zhotovenou z drôtu. Ľudia, ktorí neboli v prvých týždňoch, hodinách, ba minútach po narodení matkou dostatočne hladení, láskaní, ostávajú citovými mrzákami po celý život. Niektorí psychiatri nachádzajú vzťah medzi sklonom k depresiám v dospelosti a nedostatkom pohladení v rannom detstve.

Geneticky sme naprogramovaní na jemnú diskrimináciu dotykov: hladenia matky musia mať istú intenzitu, trvanie, ale aj rytmus, aby v dieťati vyvolávali pocity uspokojenia a

bezpečia. A v čom inom spočíva umenie erotickej lásky, rovnako ako jej extaktické pôsobenie, než v dokonalosti dotykov a hladenia?

Hapestetika

Umelci si až v poslednej dobe začínajú viac všímať hmatový zmysel. Mám dojem, že tento záujem sa zrodil zo snahy poskytnúť umelecký zážitok z výtvarného diela slepcom. Iba nedávno sa v Prahe konala výstava tzv. „hapestetiky“, na ktorej sa mohli návštevníci pokúšať o získanie estetického zážitku dotýkaním a hladením sôch. Je však zrejmé, že materiálom pre takéto nové „haptické“ umenie nemôže byť sádra ani kov. Musia to byť materiály plasticitou i textúrou blízke ľudskej pokožke. Netreba pritom zabudnúť, že muž získava príjemné zážitky keď hladí, žena vtedy, keď je hladená - v tvorbe i percepcii nijakého iného umenia nie sú rozdiely medzi pohlaviami tak zrejmé.

Olfaktické umenie

Pravda, s výnimkou jedného ďalšieho: umenia orientujúceho sa na ďalší ľudský zmysel, na čuch. Hmatový zmysel sme možno zanedbávali, no čuchový zmysel je pre nás navyše záhadou. Vieme, že vône a pachy hrajú dôležitú rolu u väčšiny živočíchov. Nevieme, akú hrajú v živote človeka. Niekoľko stoviek génov určuje u človeka štruktúru receptorov pre vône a pachy. náš čuchový orgán je schopný rozlíšiť desiatky tisíc rozličných pachov a vôní. Sme jediným živočíchom, i medzi našimi príbuznými primátmi, ktorý má pre sekréciu pachových látok zvláštny orgán v podpaží - axily. Na čo nám to všetko je, nevieme.

Vieme však, že nervové dráhy z nášho čuchového orgánu vedú priamo do spodných častí mozgu, evolučne veľmi starých, ktoré niektorí neuroanatómovia považujú za sídlo emócií. Na rozdiel od signálov iných zmyslov, pachové signály sú málokedy afektívne neutrálne, každý je buď príjemný alebo nepríjemný. Je ale možné, že väčšina pachových signálov, ktoré „emocionálny mozog“ zaregistruje, sa nedostane do mozgovej kôry, a teda ani do nášho vedomia. A pritom možno významne určujú naše emócie, nálady, správanie - bez toho, aby sme si ich existenciu uvedomovali. Ľudia to intuitívne tušili. Všetky kultúry od nepamäti využívajú vonné látky. Pálenie vonných látok v kadidlách bolo vždy súčasťou náboženských rituálov. Vône z kadidiel asi vzbudzovali pocity zvláštnosti, nevšednosti, posvätnosti, tajomstva. Tento fakt by som rád uviedol ako argument proti tým, ktorí tvrdia, že hmat a čuch - a tak isto chuť - sú v porovnaní so zrakom a sluchom akýmisi nedôstojnými, „nízkymi“ zmyslami, schopnými vyvolávať len primitívne živočíšne pocity a preto nehodné „veľkého“ umenia. Ak je čuchový zmysel pre nás veľkou neznámou, a výzvou ku skúmaniu, neznámou a výzvou je nám umenie, ktoré sa ešte ani nezrodilo – „umenie čuchu“.

Umenie syntézy: syntetické umenie

Z takýchto úvah je len krôčik k predstave syntetického umenia, ktoré sa bude naraz zmocňovať všetkých zmyslov: hudba, vnímaná poslucháčom posadeným v kresle ktoré možno hladí alebo ktoré samo hladí, zladená s dynamikou svetiel a farieb, v miestnosti sýtenej rytmom a harmóniou vôní... Básnici oddávna dokázali oceniť zmyslové bohatstvo, poskytované dotykmi a vôňami. Oni vlastne, a nie my ľudia od vedy, pozývajú umelcov k tvorbe tohto nového umenia. Pozvánkou nech je apoteóza vôní, ktorú už 25 storočí poznáme zo Šalamúnovej Piesne piesní (uvádzam ju v prebásnení Jaroslava Seiferta). Z toho, čo som povedal, je prirodzené, že sú to vône metaforicky asociované s ľudským telom:

Záhrado zavřená, má sestro nevěsto,

*záhrado zavřená, pramene zapečetěný.
Tvůj klín je sad granátovníků
a v něm vzácné ovoce,
henna i nard.
Nard i šafrán, puškvorec i skořice
se všemi stromy kadidlovými,
myrha a aloe
se všemi nejlepšími z balzámů.*